

РЕВТЬ Алла – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8006-6186>

ResearcherID: <https://publons.com/wos-op/researcher/1965658/alla-revt/>

КАРПЕНКО Ореста – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, 82100, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1841-882X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/2354981/oresta-karpenko/>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.13/46.5>

Бібліографічний опис статті: Ревть, А., Карпенко, О. (2022) Особливості тривожності дітей дошкільного віку: теоретичні аспекти. *Людинознавчі студії. Серія : Педагогіка*, 14(46), 36–41. doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.13/46.5>

ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

Анотація. У статті охарактеризовано зміст понять «тривога», «тривожність», висвітлено значення тривожності у розвитку особистості дитини дошкільного віку. Сутність стану тривожності, його властивості згідно останніх тенденцій наукових досліджень розглядаються науковцями не тільки через призму психологічного, а й педагогічного, медичного, соціологічного та філософського знання. Незважаючи на численні дослідження, з одного боку, явище тривожності є багатоаспектним і має так багато властивостей, що важко знайти для нього якесь одне пояснення. З іншого – деякі автори стверджують про нерозробленість та невизначеність цієї проблеми якраз через багатозначність поняття «тривожність». Розкрито особливості проявів тривожних станів у дітей дошкільного віку.

Здійснивши теоретичний аналіз проблеми тривожності дітей дошкільного віку у психологічних, філософських та педагогічних джерелах, окреслено її значення у процесі формування особистості крізь призму наукових досліджень. Тривожність у дошкільному віці сконцентрована на вивченні ситуації соціального розвитку дитини, особливостей сімейних стосунків та взаємодії вихователів, батьків з дітьми у процесі різних видів діяльності. Виявлено, що особливості спілкування, стиль спілкування, коло спілкування дитини з педагогами закладів дошкільної освіти, батьками, однолітками можуть впливати на деструктивний прояв стану тривоги, страху.

Доведено, що дезадаптивні тривожні переживання свідчать про дисгармонійність у розвитку особистості, а її подолання створює умови для відновлення більш повного перебігу розвитку особистості. Встановлено, що тривожність, окрім дезадаптивної, може виконувати ще і адаптивну функцію у розвитку особистості, оскільки тривожність активує процеси рефлексії.

У статті окреслено перспективи подальшого розвитку дослідження із проблем тривожності дітей дошкільного віку.

Ключові слова: тривога, тривожність, особистість, дошкільник, розвиток особистості, спілкування.

REVT Alla – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor at the General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, 82100, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8006-6186>

ResearcherID: <https://publons.com/wos-op/researcher/1965658/alla-revt/>

KARPENKO Oresta – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor at the General Pedagogy and Preschool Education Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, 82100, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1841-882X>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/2354981/oresta-karpenko/>

DOI:

To cite this article: Revt, A., Karpenko, O., (2022) Osoblyvosti tryvozhnosti ditei doshkilnoho viku: teoretychni aspekty. [Peculiarities of anxiety in preschool age: theoretical aspects] *Human Studies. Series of Pedagogy*, 14(46), 36–41, doi: <https://doi.org/10.24919/2413-2039.13/46.5>

PECULIARITIES OF ANXIETY IN PRESCHOOL AGE: THEORETICAL ASPECTS

Summary. *The article describes the meaning of the concepts “anxiety” and “uneasiness”, and highlights the importance of anxiety in the development of a preschool child’s personality. The essence of the state of anxiety, its characteristics according to the latest scientific research are considered by scientists not only through the prism of psychological, but also pedagogical, medical, sociological and philosophical knowledge. On the one hand, despite numerous studies, the phenomenon of anxiety is multifaceted and has so many properties that it is difficult to find a single explanation for it. On the other hand, some authors claim that this problem is not sufficiently studied and uncertain precisely because of the ambiguity of the very term “anxiety”. The peculiarities of the anxiety manifestations with preschool children have been discussed.*

Having carried out a theoretical analysis of the problem of anxiety of preschool children in psychological, philosophical and pedagogical sources, we have outlined its importance in the process of personality formation through the prism of scientific research. The study of anxiety in preschool age is focused on the child’s social development situation, the characteristics of family relationships and the interaction of educators, parents and children in the process of various types of activities. It has been found that the peculiarities of communication, the style of communication, the child’s circle of communication with preschool teachers, parents and peers can influence the destructive manifestation of the state of anxiety and fear.

It has been proven that maladaptive anxious experiences indicate disharmony in personality development, and overcoming it creates conditions for restoring a more complete course of personality development. It has been established that anxiety, in addition to being maladaptive, can also perform an adaptive function in personality development, as anxiety activates reflection processes.

The article outlines the prospects for the further development of research on the problems of anxiety in preschool age.

Key words: *anxiety, uneasiness, personality, preschooler, personality development, communication.*

Вступ. Дошкільні роки – один з найважливіших етапів у житті кожної людини. У дитинстві закладається фундамент для формування життєздатної гармонійної особистості, виховання у дитини почуття власної гідності, поваги до себе, віри у власні сили. Це час найактивнішого становлення, формування та розвитку особистості, коли стрімкий психічний розвиток може супроводжуватися тривожністю чи тривоною. Проте інколи страх, тривога є перепоною на цьому шляху. Тривожність у дітей дошкільного віку – досить розповсюджена та типова проблема нашого сьогодення. За останні десятиріччя зацікавленість тривожністю посилилась у зв’язку з різними змінами у житті суспільства, які продовжують невизначеність і непередбачуваність майбутнього. Особливістю проблеми тривожності є те, що окрім погіршення якості життєдіяльності дитини дошкільного віку,

формується ще і вторинні симптоми, які важко піддаються корекції чи лікуванню – заїкання, порушення сну, нервовий тик, енурез та інші. Ще однією ознакою тривожності є те, що її важко розпізнати чи виявити, бо окрім випадків із явно вираженими проявами тривожності є діти із складними невротичними комплексами, високою тривожністю, яка не проявляється у поведінці дошкільника. Такі діти є слухняними, послушними, безпроблемними для вихователів та батьків і проблема тривожності набуває хронічного характеру.

Аналіз останніх досліджень. Вивченню проблеми тривожності присвячена низка досліджень та наукових праць (В. Астапов, А. Захаров, В. Кисловська, А. Прихожан, К. Хорні). Виникнення стану тривожності у процесі адаптації особистості до умов соціального середовища висвітлюють Ф. Горбов, А. Лескова, Н. Пасинкова. Г. Габурєєва значну

увагу приділяє профілактиці виникнення тривожності, корекції та способам зняття напруги, що при цьому виникає. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин досліджують О. Козлюк, Н. Руденко (Kozlyuk & Rudenko, 2017). Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі розкривають А. Пасічніченко (Pasichnichenko, 2012), С. Томчук і М. Томчук (Tomchuk & Tomchuk, 2018). Вивчення тривожності в дітей є однією з провідних проблем у галузі психології тривожності. Зазвичай, явище тривожності розглядається науковцями у межах певного вікового відрізка. Однак досліджень, в яких висвітлюється тривожність дитини дошкільного віку, є не так багато. Потребує вивчення і конкретизації проблема чинників виникнення тривожності у дошкільників.

Мета статті – проаналізувати теоретичні аспекти проблеми тривожності у дітей дошкільного віку та окреслити її значення у процесі формування особистості.

Виклад основного матеріалу. Тривога – явище, вплетене в тканину нашого повсякденного життя. Нове століття часто науковці різних галузей називають «століттям тривоги». Тривогаю вважається такий емоційний стан особистості, який з'являється у ситуаціях невизначеності, загрози чи небезпеки та пов'язаний з очікуванням невдач у соціальній взаємодії, несприятливого сценарію розвитку подій (Tomchuk & Tomchuk, 2018, p. 15). Тривога може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Конструктивний характер проявляється як мобілізуюча ситуаційна тривожність, а деструктивний, навпаки, як дезорганізуюча особистісна тривожність (Kagrenko, 2011). Окрім того, не завжди розпізнають тривожність і у дітей, що мають проблеми з поведінкою, неуважні, гіперактивні, коли виховні заходи не можуть покращити становище.

Тривожність у дітей дошкільного віку – досить розповсюджена та типова проблема нашого сьогодення. Особливістю проблеми тривожності є те, що окрім погіршення якості життєдіяльності дитини дошкільного віку, формуються ще і вторинні симптоми, які важко піддаються корекції. Тривожні стани є епізодичними і нестійкими переживаннями, тоді як особистісна тривожність характеризує рису особистості, що часто домінує у структурі психіки і визначає характер життєдіяльності людини. Взагалі, коли говорять

про тривожність, часто виникають асоціації стосовно її руйнівного, негативного значення для особистісного розвитку, діяльності, спілкування. Проте, тривожність може впливати на розвиток особистості і позитивно та виконувати, окрім дезадаптивної, ще і адаптивну функцію.

К. Хорні, досліджуючи тривожність, виявила, що дуже часто тривожність або усвідомлюється не чітко, або не усвідомлюється взагалі (Horney, 2002). Дослідниця це пов'язує з таким фактом, що тривожність, за своїм характером, ірраціональна, а це означає, що вона не допускається «внутрішньою цензурою» на свідомий рівень. Тому особистості властиво уникати, ухилятися від переживань та тривоги, використовуючи такі захисні механізми: раціоналізація, заперечення, вживання наркотичних речовин, абстрагування від тривожних думок та переживань. І тут потрібно відзначити позитивну характеристику тривожних переживань як спосіб самоосмислення, зокрема, тривожність активує процеси рефлексії людини.

Виходячи з вищезазначеного, Л. Божович, Ф. Березін, Я. Коломінський щодо поведінкового компонента проявів тривожності, визначають два типи реакцій:

- пригнічення нервових імпульсів внаслідок підвищення тривожності;
- збудження та рухова активність (Tomchuk & Tomchuk, 2018, p. 13–15).

У випадку пригнічення нервових імпульсів тривожність проявляється у важкості щодо зосередження уваги, пасивності, недостатній самостійності, небажанні освоювати новий вид діяльності, схильності не діяти, а мріяти, фантазувати, безсиллі перед реальними чи уявними труднощами.

У випадку реакції збудження та рухової активності можна помітити тенденції щодо агресивності у поведінці, невміння переживати ситуацію очікування, раптовій бурхливій діяльності, різноманітних імпульсивних діях (обсмикування одягу, вертіння предметів у руках, ходіння з кутка в кутку, поїдання великої кількості їжі тощо) (Kozlyuk & Rudenko, 2017).

Т. Прищепка відзначає той факт, що внаслідок тривожності може відбутися і компенсаторна реакція, що проявляється як різка манера поведінки та пошук небезпечних ситуацій (Pryshchepa, 2009, p.123–129).

Порівняльна характеристика адаптивних та дезадаптивних тривожних станів представлена у таблиці 1.

Таблиця 1

Ознаки адаптивних та дезадаптивних тривожних станів

Критерії розрізнення	Види тривожних станів	
	Адаптивні ТС	Дезадаптивні ТС
Сила імпульсу тривожних переживань	Адекватний рівень, відповідний стимулу	Надмірне посилення або різке зниження тривожних переживань у відповідь на стимул
Відповідність ситуації	Ситуація, пов'язана з реальною загрозою	Ситуація пов'язана з уявною загрозою, яка має значення тільки для того, хто переживає тривогу
Роль у діяльності	Стимулює активність, ініціативність, мобілізує	Руйнує діяльність чи знижує її ефективність
Роль у розвитку особистості	Адаптаційно-стимулювальна	Руйнівна-гальмівна

Прояви тривожних станів можуть бути сприятливими і несприятливими для особистості. Це залежить від інтенсивності тривожних переживань та їхньої відповідності ситуаціям, в яких вони проявляються. Згідно з цим, вирізняють адаптивну тривожність (тривожні стани), що виявляється в адекватному підсиленні інтенсивності тривожних переживань відповідно до пред'явленого стимулу в адекватній ситуації і виконують функцію життєзабезпечення.

Адаптивні прояви тривожних переживань можуть мати і позитивне, і негативне емоційне забарвлення, але загалом вони однаково матимуть сприятливе, стимулююче значення.

Вирізняють також дезадаптивну тривожність (тривожні стани), що виявляються у різкому зниженні або підсиленні інтенсивності тривожних переживань. Ці тривожні переживання є невідповідними щодо подразника та соціальної ситуації, у якій знаходиться особистість, та перешкоджають її повноцінному функціонуванню, впливають дезорганізаційно на той вид діяльності, в якому проявляються. Тривожні переживання дезадаптивного характеру теж можуть мати і позитивне і негативне емоційне забарвлення, але вони однаково виконуватимуть несприятливу роль.

Дезадаптивні тривожні переживання свідчать про дисгармонійність у розвитку особистості. Разом з тим подолання цієї дисгармонійності створює умови для відновлення більш повного перебігу розвитку особистості.

Л. Вольнова, Г. Дьоміна експериментально перевірили і обґрунтували чинники виникнення та посилення проявів тривоги у дітей старшого дошкільного віку. Дослідники стверджують, що стан з тривожністю у дітей дошкільного віку некритичний, однак

є відносно стійка частка старших дошкільників (17,5%), які мають за різними показниками високі прояви тривожності (Volnova & Diomina, 2020).

Оскільки єдиним джерелом страху та тривоги є почуття хвилювання, останнє потребує додаткового пояснення. Гостре відчуття хвилювання людина характеризується розгубленістю, коли людина не може підібрати необхідних слів, на запитання відповідає тихим, тремтячим голосом і часто взагалі перестає будь що говорити. Погляд відсутній, вираз обличчя переляканий. Всередині все «опускається, холодніє, тіло важчає, ноги німіють, у роті – сухість, дихання – утруднене, долоні – вогкі, обличчя блідніє, виступає холодний піт».

Хвилювання також супроводжується недоцільними рухами, переступанням з ноги на ногу, посмикуванням одягу, або ж навпаки, нерухомістю та «застиглістю». Перераховані нами ознаки хвилювання вказують на перенапруження психофізіологічних функцій організму. Якщо дитина знаходиться у стані тривожності, неспокою, при найменшій нагоді може з'явитися відчуття страху, хвилювання, що проявляється як рухове збудження, непослідовність у діях, у рухах, як намагання зайняти себе будь якою, зазвичай хаотичною, діяльністю, а потреба в очікуванні стає нестерпною (Marinushkina, 2008, p. 134).

Відчуття страху у дітей зникають безслідно, якщо дорослі розуміють причини її появи. Складніше подолати нав'язні страхи дорослими, коли останні у будь-яких ситуаціях наполегливо, емоційно підкреслюють наявність небезпеки (Mishchenko & Khanina, 2017, p. 23).

Типовою ознакою стану тривожності є надмірна багатослівність, суєтливість, докладність у роз'ясненнях будь якого питання,

безперервні телефонні дзвінки, що викликає у людини відчуття її потреби, що, своєю чергою, допомагає у певних ситуаціях подоланню страху самотності. Намагання усе з усіма узгодити, усе передбачити спрямоване на запобігання навіть потенційної можливості виникнення будь-якої неприсмної ситуації. У зв'язку з цим все невідоме, нове відкидається, ризику людина уникає, а її поведінка набуває рис консервативності, так усе нове сприймається як тривожна невідомість. Якщо у стані неспокою у дитини домінує страх, то характерним для неї є певна «заторможеність», рухів, їх млявість. Щодо мовлення, то воно невиразне, не чітко сформульовані фрази, мислення інертне, а настрої песимістичний. У інших же сферах життєдіяльності присутня достатня динамічність та активність, так як страх їх не торкнувся. Тому можемо стверджувати, що страх має вибірковий характер.

Проведене експериментальне дослідження А. Пасічниченко засвідчило, що тривожність дітей дошкільного віку у різних видах діяльності проявляється по-різному. Найбільше тривожність проявляється у навчанні, у грі взагалі не проявляється. «Можна вважати, що ігрова колективна діяльність у більшій мірі сприяє розвитку спілкування дітей одне з одним порівняно із навчальною, і отже, можна припустити, що у дошкільному закладі складається сприятливіша психологічна ситуація для ефективної корекційної роботи. Рівень тривожності залежить від рівня самооцінки дошкільника: чим нижча самооцінка, тим вищий рівень тривожності» (Pasichnichenko, 2012, p. 95). Емпірично підтверджено, що високий рівень тривожності із низьким статусом дитини в групі ровесників.

Певні особливості має і спілкування тривожних людей, яке стає напруженим, нерівним в емоційному аспекті, вибірковим, та, зазвичай, обмежується вузьким колом людей. Адже невпевненість у своїх комунікативних здібностях, яка, зачасти, має зв'язок із негативним соціальним статусом та може впливати на конфліктність стосунків, притаманна особистості із підвищеним рівнем тривожності. Також до порушень комунікативної сфери можна віднести замкнутість дитини, агресивність, недовірливе ставлення у процесі спілкування та взаємодії (Campbell, 2006).

Отже, усе вищесказане свідчить про те, що страх впливає майже на всі сфери життєдіяльності дитини, помітно погіршуючи її стан та самопочуття, ускладнює спілкування

і взаємини з дітьми, що її оточують. Одним із проявів тривоги також може стати агресивність. Це обумовлюється таким простим умовиводом: «Для того, щоб я нічого не боявся, зроблю так, щоб боялися мене». У випадку, коли тривога стає джерелом агресивної поведінки, дитина не бажає усвідомлювати, що її щось тривожить, вона цьому опирається. А негатив від людей, які реагують на її агресивність, ще більше утверджують дитину у тому, що це єдино правильний стиль поведінки.

Наслідками тривожних переживань дитини можуть стати апатія, інертність, відсутність ініціативи. Особливо це стосується тих дітей, перед якими дорослі ставлять завищені або непослідовні вимоги. Такі вимоги можуть стати потужним джерелом апатії. Ще одним із найбільш небезпечних способів уникнення або заперечення тривоги є відчуття хвороби, коли за рахунок погіршення фізичного стану дитини (найчастіше, це болі у шлунку, алергія, задуха) у норму приходять її емоційний стан.

Потрібно пам'ятати, що основними ознаками тривоги, страху, паніки на фізіологічному рівні є прискорене серцебиття, поверхове дихання, сухість у роті, першіння у горлі, запаморочення або біль голови, жар, слабкість у ногах, тремтіння рук, ниючий або гострий біль у животі, холодні та вологі долоні, часте бажання ходити в туалет, відчуття власної незграбності, неакуратності, свербіж, поколювання у кінцівках (Hevadzyak, 2010, p. 14).

Усі перераховані нами вище способи втечі від тривожності, є такими, що стають на заваді нормальному розвитку та формуванню особистості дитини, вони неконструктивні. Тому доросла людина має уміти розпізнавати появу тривожних переживань ще на початковій стадії та не давати їм переродитися у важкі особистісні проблеми.

Висновки. Вищенаведене дає підстави стверджувати, що більшість дослідників розрізняють тривогу як стан і тривожність як рису характеру особистості. Дефініція «тривожність» характеризується певними проявами холеричного, а страх – флегматичного темпераменту. Дитина, що знаходиться у стані постійного хвилювання і страху напружена, перебуває в очікуванні чогось лихого, ляклива, часто засмучена та заклопотана, вона лише інколи посміхається, похмура, може мати спастичні м'язи, мати відчуття втоми, їй характерні головні болі та спазми в різних частинах тіла. Але не дивлячись на втому, дитина важко та довго засинає, бо нав'язливі

думки та передчуття чогось перешкоджає спокійному сну, може також спостерігатися говоріння у сні. Тривожність у дошкільному віці сконцентрована на вивченні ситуації соціального розвитку дитини, особливостей сімейних стосунків та взаємодії вихователів, батьків з дітьми у процесі різних видів діяльності.

Перспективними напрямками подальших наукових студій є дослідження проблеми

дитячої тривожності, взаємозв'язку темпераменту дитини і тривоги, самооцінки і рівня тривожності. Адже умови сьогодення ставлять перед людиною все вищу планку та більш жорсткі вимоги, коли людина має стати активною, стресостійкою, уміти активізувати всі свої внутрішні ресурси, провадити успішну діяльність, показником якої є відсутність тривоги, дискомфорту та страху.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вольнова Л., Дьоміна Г. Чинники виникнення та посилення проявів тривоги у дітей дошкільного віку. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія : Психологічні науки*. 2020. Вип. 9(54). С. 32–45.
2. Гевадзьяк Н. Адаптація дошкільника. *Психолог*. 2010. № 11(395). С. 13–15.
3. Карпенко З. Соціальні неврози особистості перехідного періоду суспільства. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 124–132.
4. Козлюк О. А., Руденко Н. М. Особливості розвитку тривожності дошкільників у системі дитячо-батьківських взаємин. *Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка*. 2017. Вип. 36. С. 131–145.
5. Марінушкіна О. Є. Порадник практичного психолога. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 236 с.
6. Міщенко М. П., Хавіна І. В. Психологічні особливості страхів і тривожності у дітей дошкільного віку. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : матер. міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених «Психолого-педагогічні аспекти формування управлінського потенціалу сучасної молоді: теорія і практика»*, (21 жовтня 2016 р.). Харків : НТУ«ХПІ», 2017. Вип. 46(50). С. 18–31.
7. Пасічніченко А. В. Особливості тривожності дітей дошкільного віку. *Вісник Харківського національного університету. Серія : Психологія*. 2012. № 109. С. 93–95.
8. Прищепя Т. І. Психологічне здоров'я дошкільників. Харків : Вид. група «Основа». 2009. 240 с.
9. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі. Вінниця : КВНЗ «ВАНО», 2018. 200 с.
10. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. СПб. : Питер, 2002. 224 с.
11. Campbell S. B. Behavior problems in preschool children: Clinical and developmental issues. New York : Guilford Publications, Inc., 2006. 334 p.

REFERENCES

1. Volnova, L., & Diomina, G. (2020). Chynnyky vynyknennya ta posylennia proyaviv tryvohy u ditey doshkilnoho viku [Factors of occurrence and increase and increase of manifestations of anxiety in preschool children]. The scientific journal of the M.P. Dragomanov NPU. Series : Psychological sciences, 9(54), 32–45. [in Ukrainian].
2. Hevadyak, N. (2010). Adaptatsiya doshkilnyka [Adaptation of a preschooler]. *Psychologist*, 11(395), 13–15. [in Ukrainian].
3. Karpenko, Z. (2011). Sotsialni nevrozy osobystosti perekhidnoho periodu suspilstva [Social neuroses of the personality of the transitional period of society]. *Psychology and society*, 1, 124–132. [in Ukrainian].
4. Kozlyuk, O. A., & Rudenko, N. M. (2017). Osoblyvosti rozvytku tryvozhnosti doshkilnykiv u systemi dytyachobatkivskykh vzayemyn [Peculiarities of the development of preschoolers' anxiety in the system of child-parent relations. Problems of modern psychology]. *Collection of scientific works of Ivan Ohienko KPNU*, 36, 131–145. [in Ukrainian].
5. Marinushkina, O.Ye. (2008). Poradnyk praktychnoho psykholoha [Advisor to a practical psychologist]. Kharkiv : Ed. group "Osнова", 236 p. [in Ukrainian].
6. Mishchenko, M. P., & Khavina, I. V. (2017). Psykholohichni osoblyvosti strakhiv i tryvozhnosti u ditey doshkilnoho viku [*Psychological features of fears and anxiety in preschool children*] : “Psychological and pedagogical aspects of the formation of management potential of modern youth: theory and practice”: Collection of International science and practice conference of students, graduate students and young scientists (October 21, 2016). Kharkiv : NTU KhPI, 46(50), 18–31. [in Ukrainian].
7. Pasichnichenko, A. V. (2012). Osoblyvosti tryvozhnosti ditey doshkil'noho viku [Peculiarities of anxiety in preschool children]. *Bulletin of the Kharkiv National University. Series : Psychology*, 109, 93–95. [in Ukrainian].
8. Pryshchepa, T. I. (2009). Psykholohichne zdorovia doshkilnykiv [Psychological health of preschoolers]. Kharkiv : Ed. group “Basic”, 240 p. [in Ukrainian].
9. Tomchuk, S. M., Tomchuk, M. I. (2018). Psykholohiya tryvohy, strakhу ta ahresiyi osobystosti v osvitu'omu protsesi [Psychology of anxiety, fear and aggression of the individual in the educational process]. Vinnytsia : KVNZ “VANO”, 200 p. [in Ukrainian].
10. Horney, K. (2002). The neurotic personality of our time. St. Petersburg : Peter, 224 p.
11. Campbell, S. B. (2006). Behavior problems in preschool children: Clinical and developmental issues. New York : Guilford Publications, Inc., 334 p.